

KUR'ÂN'IN İNANMAYANLARA SUNDUĞU HAKLAR

The Rights Offered Non-Believers By Qur'an

Mehmet Zeki DOĞAN

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, İpekyolu ilçe müftülüğü,
Directorate of Religious Affairs, İpekyolu District Mufti's Office
Van / Türkiye

mehmetzekidogan@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-3328-7565

DOI: 10.34085/buifd.780891

Öz

Kur'ân'daki emir ve yasakların asıl amacı, insanın hayatını onurlu bir şekilde sürdürebilmesi için temel değerleri muhafaza etmektir. İnsanın huzur ve mutluluk içerisinde yaşamasını hedefleyen ve inanç özgürlüğünün temel ilkelerini ortaya koyan Kur'ân, başkalarının temel haklarını ihlal etmemek şartıyla her insana inancını yaşama ve düşüncesini özgür bir şekilde ifade etme hakkını vermiştir. Zira Kur'ân, insanları imana davet eder ama imanı benimseme konusunda onları özgür iradeleriyle baş başa bırakır. Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber de bu temel ilkeler ışığında eğitilmiş; Kur'ân, davetin baskı ile değil, hikmet ve güzel öğütle yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Hz. Peygamber'in davet metodunu örnek alan sahâbîler de fethettikleri devletlerin halklarına tam bir inanç, ibadet, adalet, eşitlik ve hayat hakkını tanımış ve bu evrensel ilkelerin pratikteki birçok çarpıcı uygulamalarını ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda Kur'ân'ın inanmayanlara sunduğu özgürlük, inanç, ibadet, adalet, eşitlik, hayat hakkı ve emanet gibi diğer bazı temel haklar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, İnanç, Adalet, Eşitlik, İnanmayanların Hakkı.

Abstract

The main aim of the instructions and prohibitions mentioned in Qur'an is to preserve the fundamental values that are considered as indispensable for people to live in dignity. Qur'an, which aims that people should live in peace and happiness and which lays down the basic principles of freedom of belief, has provided each person with expressing his/her opinion freely provided that he does not violate the fundamental rights of the others. Because Qur'an invites people to belief; yet, it allows them to adopt it with their free will. The first addressee of the Quran, Prophet Muhammad, was educated in the light of these basic principles; and he stressed that invitation to belief should not be made with pressure but with wisdom and good advice. The Companions of the Prophet, who took his method of invitation as an example, also presented a complete freedom of belief to the peoples of the countries they conquered; and they revealed many striking applications of these universal principles in practice. Within this context, this study will investigate some fundamental rights such as belief, worship, justice, equality and life that Qur'an offer non-believers.

Keywords: Qur'an, Belief, Justice, Equality, Freedom, Rights of Non-believers.

Giriş

Yüce Allah, insana düşünebilmeyi, konuşabilmeyi, görebilmeyi ve iyiyi kötüden ayırabilmeyi bahşederek⁵⁷ varlıklar arasında onu mümtaz bir varlık kılmıştır. Yüce Allah, kendi ruhundan insana üflemiş, melekleri ona secde ettirmiş⁵⁸ ve onu en güzel şekilde yaratarak⁵⁹ pek çok lütufta bulunmuştur.⁶⁰ Aynı zamanda Yüce Allah, yerde ve gökte ne varsa insanın emrine vermiş⁶¹ onun bütün davranışlarını kontrol altına almış⁶² ve melekler tarafından korunmasını

⁵⁷ el-Beled 90/8-11.

⁵⁸ Sâd 38/71-73.

⁵⁹ et-Tîn 95/4.

⁶⁰ el-İsrâ 17/70.

⁶¹ en-Nahl 16/12.

⁶² el-Ahzâb 33/52; et-Târik 86/4.

sağlamıştır.⁶³ Bütün bu meziyetlere sahip olan insan, tabiatı gereği toplu yaşamak zorunda olan sosyal bir varlıktır. En ilkel toplumlardan en uygarına kadar bütün insanlar beraber yaşama zarureti hissetmiştir. Zira bir insanın tek başına yaşayabilmesi, bütün ihtiyaçlarını karşılayabilmesi, birçok konuda bilgi sahibi olabilmesi ve kendisini her türlü tehlikeden muhafaza edebilmesi mümkün değildir. Bu nedenle insanlar birlikte yaşama zeminini kolaylaştıracak ülkülerin etrafında toplanmaya yönelmişlerdir. Bu ülküler, ilk başta toplanma aracı olarak görülürken sonraki dönemlerde gayeye dönüşmüştür.

İnsanlar, bir araya gelmeyi sağlayacak; beraber yaşamayı kolaylaştıracak ve kavgayı ortadan kaldıracak dinî ve beşerî birçok temel ilke ileri sürmüşlerdir. Ancak bu ilkelerden hiçbiri Kur'ân'ın getirmiş olduğu değerler kadar sağlam, kuşatıcı, kalıcı, birey ve toplum fitratıyla uyumlu ve dengeyi muhafaza edecek nitelikte olamamıştır. Zira Kur'ân'ın temel ilkeleri ferdi ve toplumun hayatına hayat katmaktadır. Bu ilkeler insanın fitratına en uygun, yaşanması oldukça doğal ve kolay olan değerlerdir. Toplum, bu ilkelere uymakla ancak huzur bulabilmektedir. Sosyal emniyet, barış, ruhî sükûnet ve kalbî mutluluk bu ilkelerle mümkün olabilmektedir. Nitekim bu ilkeler, bireyleri birbirine bağlamakta, bireyler arasında güven ve kardeşlik hislerini pekiştirmekte, toplumsal yapıyı güçlendirmekte, toplumdaki güveni artırmakta ve sosyal dokuyu sağlamlaştırmaktadır.⁶⁴

Kur'ân'da toplumsal yapıyı güçlendiren, güven ve barışı tesis eden birçok temel ilke bulunmaktadır. Bu ilkelerin bir kısmı inanç,⁶⁵ düşünce,⁶⁶ ibadet,⁶⁷ mülkiyet,⁶⁸ seyahat,⁶⁹ eğitim, öğretim⁷⁰ ve dil özgürlüğü⁷¹ gibi sosyal dokuyu sağlamlaştıran emirlerden oluşurken; bir kısmı da bireylerin onurlu yaşamalarını sağlamak, toplumu çatışmacı bir yapıdan kurtarmak, adalet ve merhamet ilkelerini teminat altına almak için içki, kumar,⁷² zina,⁷³ haksız yere adam öldürme,⁷⁴ eşcinsellik,⁷⁵ hırsızlık,⁷⁶ iftira,⁷⁷ zulüm,⁷⁸ eziyet,⁷⁹ düşmanlık,⁸⁰ ırkçılık,⁸¹ ve ekonomik haklara tecavüz⁸² gibi birçok münkerin yasaklanmasından oluşmaktadır.

Kur'ân'ın önemli ilkelerinden bir diğeri kısmı da din, dil, ırk, cinsiyet, statü, ekonomik ve sosyal durum gibi beşerî özellikleri ölçüt yapmaksızın bütün insanların temel haklarını koruma altına almasıdır.

Kur'ân'ın inanmayanlara sunduğu haklara geçmeden önce hak kelimesinin sözlük ve terim anlamına, hakkın Kur'ân'daki anlamlarına, özelliklerine ve çeşitlerine kısaca temas edilecektir.

⁶³ el-En'âm 6/61; er-Ra'd 13/11; el-İnfîtâr 82/10.

⁶⁴ Mehmet Halil Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 13-14.

⁶⁵ el-Bakara 2/256; el-Kehf 18/29; Kâf 50/45.

⁶⁶ el-Bakara 2/219, 170; el-En'âm 6/50; el-A'râf 7/179; Sebe' 34/46; el-Câsiye 45/13; el-Mücâdele 58/11.

⁶⁷ el-Kâfirûn 109/1-6.

⁶⁸ en-Nisâ 4/6, 32; el-Hadîd 57/7.

⁶⁹ Yûsuf 12/109; er-Rûm 30/9; el-Hac 22/46; el-Ankebût 29/20.

⁷⁰ el-Ankebût 29/43; ez-Zümer 39/9; el-Alak 96/1-5.

⁷¹ er-Rûm 30/22.

⁷² el-Mâide 5/90.

⁷³ el-İsrâ 17/32.

⁷⁴ el-İsrâ 17/33.

⁷⁵ en-Nisâ 4/15.

⁷⁶ el-Mâide 5/83.

⁷⁷ Nûr 24/4.

⁷⁸ Hûd 11/13; eş-Şuarâ 26/227.

⁷⁹ el-Bakara 2/262-264; el-Ahzâb 33/58.

⁸⁰ Âl-i İmrân 3/159.

⁸¹ el-Hucurât 49/13.

⁸² el-Bakara 2/188; et-Tevbe 9/334-35.

حَقُّ/hak kelimesi, sözlükte inkârı caiz olmayan sabit şey anlamına gelmektedir.⁸³ Çoğulu حَقَقٌ ve حَقَاقٌ şeklinde gelmektedir.⁸⁴ Temel anlamı uyumluluk ve uygunluk olan hak kelimesi, bir şeyi hikmeti gereği olarak yaratana, yaratılana, bir şeyin aslına uygun olan inanca da hak adı verilmektedir. Ayrıca gerektiği şekilde, gerektiği zamanda, gerektiği kadar yapılan işe ve söylenen söze de hak denilmektedir.⁸⁵ Kavram olarak hak ise realiteye uygun olan hükmü ifâde etmekte, söz, inanç, din ve mezhepleri de kapsamaktadır. Hakkın karşıtı ise batıldır.⁸⁶ Kısaca kitap ve sünnete muvafık olan her şeye hak denilmektedir.⁸⁷

Hak kavramı, Kur'ân'da en fazla yer alan kavramlardandır. Zira bu kavram Kur'ân'da türevleriyle birlikte 287 defa geçmektedir.⁸⁸ Kur'ân'da hak kavramı birçok anlamda kullanılmaktadır. Kur'ân'ın pek çok âyetinde hak sözcüğü Yüce Allah'ın ismi olarak geçmektedir.⁸⁹ Ayrıca söz konusu kavram, Yüce Allah'ın isimlerine sıfat olarak da kullanılmaktadır.⁹⁰ Kuşkusuz hak kavramını en iyi biçimde yansıtan Allah'tır. Çünkü O'nun isimleri, sıfatları, fiilleri ve her şeyi haktır. O ezeli, ebedi, varlığı sabit, eşi ve benzeri yoktur.

Hz. Peygamber de Allah-hak münasebetini teheccüd namazındaki bir duasında şöyle açıklamıştır:

“Allah'ım hamd sana mahsustur. Sen haksın, va'din, sözün, kavuşman, cennet, cehennem, kıyamet, peygamberler ve Muhammed haktır.”⁹¹

Ayrıca hak kavramı Kur'ân'da, vahiy,⁹² Kur'ân,⁹³ peygamber,⁹⁴ İslâm,⁹⁵ tevhit,⁹⁶ doğru-gerçek,⁹⁷ adalet,⁹⁸ gereklilik,⁹⁹ ahiret,¹⁰⁰ ecel,¹⁰¹ ihtiyaç,¹⁰² beyân,¹⁰³ mal,¹⁰⁴ hisse,¹⁰⁵ zekat,¹⁰⁶

⁸³ Halîl b. Ahmed Ebû Abdîrrahmân el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrî (Lübnan: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts), “hak”, 3/6; Ebî Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Curcânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), “hak”, 94.

⁸⁴ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru's-Sadr, ts), “hak”, 10/49.

⁸⁵ Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râğib el-İsfahânî, *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân* çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2012), “hak”, 417-418.

⁸⁶ Curcânî, *et-Ta'rifât*, “hak”, 94.

⁸⁷ Ebû'l-'Abbâs, Takyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Teymiyye el-Harânî, *Muhezzebu İktidâi's-Sirâti'l-Müstakîm Muhâlefü Ashâbi'l-Cahîm*, tertip eden Abdurrahmân Abdulcebbâr (Ürdün: Dâru'l-Beşîr, 1996), 29.

⁸⁸ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts), 208-212.

⁸⁹ el-Hac 22/6; el-Kehf 18/44; el-Mü'minûn 23/71; Nûr 24/25; Lokmân 31/30; Sâd 38/84.

⁹⁰ el-En'âm, 6/73; Yûnus 10/32, 55; Tâhâ 20/114; el-Câsiye 45/22.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), “teheccüd”, 1.

⁹² el-Enfâl 8/5.

⁹³ el-En'âm, 6/5; Yûnus 10/108; el-Kasas 28/48.

⁹⁴ el-Bakara 2/42, 109; ez-Zuhruf 43/29.

⁹⁵ en-Nisâ 4/170; el-Enfâl 8/7; el-İsrâ 17/170.

⁹⁶ el-Mü'minûn 23/70; el-Kasas 28/75; el-Ankebût 29/68; es-Sâffât 37/37.

⁹⁷ el-En'âm 6/73; Yûnus 10/4, 53; Lokmân 31/33.

⁹⁸ el-A'râf 7/89; el-Enbiyâ 21/112; Nûr 24/25; Sâd 38/22.

⁹⁹ es-Secde 32/13; Mü'min 40/6; el-Ahkâf 46/18.

¹⁰⁰ el-Hâkka 69/1.

¹⁰¹ Kâf 50/19.

¹⁰² Hûd 11/79.

¹⁰³ el-Bakara 2/71.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/252.

¹⁰⁵ ez-Zâriyât 51/19; el-Meâric 70/24.

¹⁰⁶ el-En'âm 6/141.

Ka'be'nin kible olması,¹⁰⁷ dalâletin karşıtı,¹⁰⁸ batılın zıddı,¹⁰⁹ doğru haber,¹¹⁰ gayr ile kullanıldığında günahsız ve suçsuz¹¹¹ anlamlarında kullanılmaktadır.

Kur'ân'a göre hakkın gerçekleşebilmesi için maddî ve manevî bazı unsurların bulunması gerekmektedir. İman,¹¹² takva,¹¹³ Yüce Allah'ı anmak,¹¹⁴ cemaat halinde mücadele etmek,¹¹⁵ mücadelede sabır ve sebat göstermek¹¹⁶ hayatın hak ölçülerine göre devam etmesini sağlayan manevî unsurlardır. Sayıca yeterli olmak,¹¹⁷ yeterli maddi destek sağlamak,¹¹⁸ tedbirli ve hazırlıklı olmak¹¹⁹ ise hakkın gerçekleştirilmesini sağlayan maddî unsurlardır.

Kur'ân'da hakkın Yüce Allah'tan olması,¹²⁰ bir olması,¹²¹ güçlü olması,¹²² batıldan ayrı olması,¹²³ ağır olması,¹²⁴ insanların çoğu tarafından bilinmemesi ve istenmemesi¹²⁵ gibi bazı özellikleri bulunmaktadır. Ayrıca Kur'ân'da cehalet,¹²⁶ haset,¹²⁷ körü körüne taklit,¹²⁸ kibir,¹²⁹ nefsanî arzulara uymak,¹³⁰ Yüce Allah'ın vermiş olduğu akıl, göz ve kulak gibi duyu organlarını yerli yerinde kullanmamak,¹³¹ mal ve makamın elden çıkma korkusu¹³² gibi nedenlerden dolayı insanların çoğunun hakkı kabul etmedikleri beyân edilmektedir. Aynı zamanda Kur'ân'da hakka karşı bazı sorumluluklarımızın olduğu ifâde edilmektedir. Bu sorumluluklarımızın başında hakkı bilip¹³³ söylemek,¹³⁴ hakta sebat göstermek,¹³⁵ hakka uyanlarla beraber olmak,¹³⁶ hak yolunda fedakarlık göstermek,¹³⁷ hak kimden gelirse gelsin kabullenmek¹³⁸ ve hak ile batılı karıştırmamak¹³⁹ gelmektedir.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/147.

¹⁰⁸ Yûnus 10/32.

¹⁰⁹ el-En'âm 6/62; el-İsrâ 17/81; Yûnus 10/30; el-Hicr 15/85; el-Hac 22/6.

¹¹⁰ Âl-i İmrân 3/60.

¹¹¹ el-Bakara 2/61; Âl-i İmrân 3/112.

¹¹² el-Enfâl 8/19; er-Rûm 30/47.

¹¹³ Âl-i İmrân 3/200.

¹¹⁴ el-Enfâl 8/45.

¹¹⁵ el-Mâide 5/2; es-Saf 61/4.

¹¹⁶ Âl-i İmrân 3/200.

¹¹⁷ el-Enfâl 8/65.

¹¹⁸ et-Tevbe 9/41, 289; Muhammed 47/7.

¹¹⁹ en-Nisâ 4/71; el-Enfâl 8/60.

¹²⁰ el-Bakara 2/147; Yûnus 10/35.

¹²¹ el-Bakara 2/257.

¹²² İbrâhîm 14/19; el-Enbiyâ 21/18; Sebe' 34/48.

¹²³ el-Mâide 5/100; Fâtır 35/19-22.

¹²⁴ el-Haşr 59/21; el-Müzzemmil 73/5; el-İnşirâh 94/2-3.

¹²⁵ el-En'âm 6/116; Yûnus 10/55; el-Enbiyâ 21/24; Hûd 11/17; Yûsuf 12/103; Sebe' 34/13.

¹²⁶ et-Tevbe 9/6; el-Enbiyâ 21/24.

¹²⁷ el-Bakara 2/109.

¹²⁸ el-Bakara 2/170.

¹²⁹ el-En'âm 6/52; en-Neml 27/14; el-Mü'minûn 23/47.

¹³⁰ el-Furkân 25/43; el-Kasas 28/50.

¹³¹ el-A'râf 7/179; el-Mülk 67/10.

¹³² el-Mü'minûn 23/47.

¹³³ el-Hac 22/54, 71.

¹³⁴ el-Bakara 2/140, 159; Âl-i İmrân 3/187.

¹³⁵ el-Enfâl 8/45.

¹³⁶ et-Tevbe 9/119.

¹³⁷ Âl-i İmrân 3/92; et-Tevbe 9/111.

¹³⁸ İbrâhîm 14/22; Meryem 19/43; en-Neml 27/22.

¹³⁹ el-Bakara 2/42; Âl-i İmrân 3/71.

Kur'ân'da hak kavramına yakın mana ifâde eden birçok kavram da bulunmaktadır. Görmemize yardımcı olan ve ışık manasına gelen nûr, hayır, adl, sâlih, müstakim, rüşd ve furkan kavramları hak ile ilişkili olan kavramlardır.¹⁴⁰

Kur'ân'a göre hakkın pek çok çeşidi bulunmaktadır. Bu hakların başında tevhit ilkesi çerçevesinde Yüce Allah'a iman etmek,¹⁴¹ O'nu sevmek, anmak,¹⁴² yardıma çağırarak,¹⁴³ O'na karşı ihlaslı olmak,¹⁴⁴ takvalı olmak,¹⁴⁵ O'na şükretmek,¹⁴⁶ tevekkül etmek,¹⁴⁷ O'ndan bağışlanma dilemek,¹⁴⁸ Kur'ân okumak,¹⁴⁹ namaz kılmak,¹⁵⁰ hacca gitmek,¹⁵¹ oruç tutmak,¹⁵² zekat vermek,¹⁵³ kefaretlere ödemek,¹⁵⁴ gibi Yüce Allah'ın hakları gelmektedir. Ayrıca Kur'ân'da ana-baba,¹⁵⁵ karı-koca,¹⁵⁶ çocuk,¹⁵⁷ akraba,¹⁵⁸ komşu,¹⁵⁹ kadın,¹⁶⁰ erkek,¹⁶¹ inanç, düşünce,¹⁶² yaşama,¹⁶³ mülkiyet,¹⁶⁴ insan onurunun korunması,¹⁶⁵ neslin ve iffetin korunması¹⁶⁶ gibi bireylerin yararlarını koruyan din, dil, ırk, cinsiyet, statü, ekonomik ve sosyal durum gibi beşeri özellikleri ölçüt yapmaksızın bütün insanların temel meşru hakları da bulunmaktadır.

Kur'ân'ın temel değerlerinden bir kısmı da inanmayanların meşru haklarını koruma altına alınan ilkelere dir. Kur'ân'da inanmayanlar, Allah'a ortak koşan,¹⁶⁷ verdikleri sözü bozan, yeryüzünde bozgunculuk yapan,¹⁶⁸ Allah'ın âyetlerinden yüz çeviren,¹⁶⁹ âyetlerle alay eden,¹⁷⁰ âyetleri çarpıtmaya çalışan,¹⁷¹ iman etmek için mu'cize görmek isteyen,¹⁷² Allah yolundan saptırmaya çalışan,¹⁷³ Kur'ân'ı dinlemeye tahammül etmeyen,¹⁷⁴ hakkı görmeyen,¹⁷⁵ kıyamete

¹⁴⁰ Abdulcelil Candan, *Kur'ân-ı Kerim'de Hak ve Batıl Mücadelesi* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, ts), 41-43.

¹⁴¹ Yûnus 10/68; el-İsrâ 17/11; en-Neml 27/59-60; Tâhâ 20/98; Fâtr 35/3; Sâd 38/65; el-Mü'min 40/62; ed-Duhân 44/8; el-Müzzemmil 73/9; el-İhlâs 112/1-4.

¹⁴² el-Enfâl 8/2; er-Ra'd 13/28; Meryem 19/96; el-Mü'minûn 23/60-61; el-Ahzâb 33/41; eş-Sûrâ 42/23; el-Müzzemmil 73/8.

¹⁴³ Fatıha 1/1-7; el-Bakara 2/45, 153, 186, 201; el-Mü'minûn 23/118; el-Mü'min 40/60.

¹⁴⁴ el-A'râf 7/29; ez-Zümer 39/2, 11, 14; el-Mü'min 40/14.

¹⁴⁵ er-Rûm 30/30-31; ez-Zümer 39/10; eş-Sûrâ 42/184.

¹⁴⁶ el-Bakara 2/152; el-A'râf 7/55, 205; en-Nahl 16/114; el-Furkân 25/64; es-Sâffât 37/182.

¹⁴⁷ Hûd 11/123; İbrâhîm 14/12; el-Furkân 25/58; el-Ahzâb 33/3; ez-Zümer 39/36; et-Tegâbün 64/13.

¹⁴⁸ el-Bakara 2/160; en-Nisâ 4/106; Hûd 11/3, 90; et-Tahrîm 66/8; en-Nasr 110/3.

¹⁴⁹ en-Nisâ 4/82; el-Kehf 18/27; el-Enbiyâ 21/10, 50; el-Hâkka 69/38-40.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/43, 83, 110, 238; Hûd 11/114; el-İsrâ 17/178; el-Hac 22/78; Nûr 24/56.

¹⁵¹ el-Bakara 2/158, 196, 203; Âl-i İmrân 3/97; el-Mâide 5/97; el-Hac 22/27.

¹⁵² el-Bakara 2/183-184, 187.

¹⁵³ el-Bakara 2/43; et-Tevbe 9/60; Meryem 19/31; el-Müzzemmil 73/20.

¹⁵⁴ el-Bakara 2/196; en-Nisâ 4/92; el-Mâide 5/89; el-Mücâdele 58/3; et-Tahrîm 66/2.

¹⁵⁵ el-Bakara 2/83; en-Nisâ 4/36; el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/23; Lokmân 31/14; el-Ankebût 29/8; el-Ahkâf 46/15.

¹⁵⁶ el-Bakara 2/222; en-Nisâ 4/19, 34, 128; er-Rûm 30/21; el-Mücâdele 58/1.

¹⁵⁷ el-Bakara 2/233; el-İsrâ 17/31; el-En'âm 6/140; el-Mümtehine 60/12; et-Talâk 65/6.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/27; en-Nisâ 4/36; er-Ra'd 13/21, 25; en-Nahl 16/90; Nûr 24/61.

¹⁵⁹ en-Nisâ 4/36.

¹⁶⁰ Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/124; en-Nahl 16/58-59; el-Ahzâb 33/35.

¹⁶¹ Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ 4/124; el-Ahzâb 33/35.

¹⁶² el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; el-Gâşiye 88/21.

¹⁶³ en-Nisâ 4/92; el-Mâide 5/32; el-İsrâ 17/31, 33.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29, 32; en-Nahl 16/71.

¹⁶⁵ el-Mâide 5/90-91; el-Hucurât 49/11.

¹⁶⁶ el-İsrâ 17/32; Nûr 24/19, 33.

¹⁶⁷ el-Kehf 18/102; Yâsîn 36/74.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/27.

¹⁶⁹ Yâsîn 36/46.

¹⁷⁰ es-Sâffât 37/14.

¹⁷¹ Hûd 11/19.

¹⁷² el-İsrâ 17/90-93.

¹⁷³ el-A'râf 7/45; et-Tevbe 9/9.

¹⁷⁴ el-Hac 22/72.

kadar Kur'ân'a şüpheyle bakan,¹⁷⁶ antlaşmalara riayet etmeyen,¹⁷⁷ yalan yere yemin eden,¹⁷⁸ sapkın inançlarını asla terk etmeyen,¹⁷⁹ din hakkında bilgileri olmadığı halde tartışan,¹⁸⁰ şehvetlerine düşkün olan,¹⁸¹ ruh halleri sıkıntılı olan,¹⁸² hemen ümitsizliğe kapılan,¹⁸³ kibirli, şımarık olan,¹⁸⁴ cimrilik yapıp insanlara da cimri olmayı emreden¹⁸⁵ fakirlere yardım etmeyen,¹⁸⁶ hakka riayet etmeyen,¹⁸⁷ gösteriş yapan,¹⁸⁸ haklıdan değil güçlüden yana olan¹⁸⁹ ve dünyadaki bütün uğraşları boşa giden¹⁹⁰ kimseler olarak tasvir edilmesine rağmen onların haklarını bile savunan birçok âyet bulunmaktadır.

Biz de çalışmamızda Kur'ân'ın inanmayanlara sunduğu haklardan, inanç ve ibadet özgürlüğü haklarını, hayat hakkını, adalet ile eşitlik haklarını ve diğer bazı hakları dört başlık halinde incelemeye çalışacağız.

1. İnanç ve İbadet Özgürlüğü Hakkı

İnsan fıtratı gereği değişik duygu, arzu, eğilim ve isteklere sahip olmaktadır. Bu fıtrî duyumların başında hiç kuşkusuz özgürlükler gelmektedir. Özgürlükleri belli bir süre içinde dış müdahalelerle baskı altına almak veya köreltmek mümkün olsa bile, onları kökten yok etmek mümkün değildir. Zira baskı altında tutulma halinin en fazla ters tepki yaptığı durumların başında özgürlükler gelmektedir. Bu nedenle özgürlükleri kısıtlayan sistemlerin sıkıntıları ve iç problemleri devamlı olmuş ve bu sistemlerin ömürleri de genellikle kısa olmuştur. Çünkü korku ve baskı ile insanlar özgürlüklerinden geçici olarak vazgeçebilirler. Ancak kendilerine yapılan bu haksızlıkların tamamının hesabını soracakları bir günü beklerler. Ayrıca şu da bir gerçektir ki düşünce ve inanç hürriyetine getirilen kısıtlama ve baskılar karşı tepki doğurmaktadır. Bu karşı tepki, genellikle toplumsal kriz ve sosyal patlamalara neden olabilmektedir. Çünkü baskı altında olan bir düşüncenin özgür hareket edebilmesi veya etrafındaki bir problemi görebilmesi mümkün değildir.¹⁹¹

Kur'ân'ın insanlara bahsettiği özgürlükler, diğer sistemlerin verdiği özgürlüklerden farklılık arz etmektedir. Zira Kur'ân'ın özgürlükleri, birey ve toplumun fıtratıyla uyumlu bir şekilde itidal sınırları içindedirler.¹⁹² Ayrıca bu özgürlükler, insanları şımarıklığa, aşırılığa ve taşkınlığa sevk etmemektedir. Aynı zamanda insan sağlığını tehdit edecek, toplumda ahlâkî dejenereye neden olacak, sosyal güvenliği zedeleyecek, kötü huy ve alışkanlıkların yayılmasına sebep olacak özgürlükler de değildir. Özellikle Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki toplumun büyük

¹⁷⁵ el-Bakara 2/13.

¹⁷⁶ el-Hac 22/55.

¹⁷⁷ el-Mâide 5/104.

¹⁷⁸ et-Tevbe 9/12.

¹⁷⁹ el-Enfâl 8/56.

¹⁸⁰ el-Câsiye 45/24.

¹⁸¹ el-A'râf 7/81.

¹⁸² el-En'âm 6/125.

¹⁸³ Hûd 11/9.

¹⁸⁴ el-Kasas 28/58, 76.

¹⁸⁵ en-Nisâ 4/37.

¹⁸⁶ Yâsîn 36/47.

¹⁸⁷ el-A'râf 7/85.

¹⁸⁸ el-Enfâl 8/47.

¹⁸⁹ Yûnus 10/83.

¹⁹⁰ Hûd 11/16.

¹⁹¹ Faruk Vural, "Kur'ân-ı Kerîm Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü", *Ekev Akademi Dergisi* 19/63 (Yaz 2015), 77.

¹⁹² Nuri Topaloğlu, "İnsan Hakları ve İslam", *Diyanet İlmî Dergi* 26/1 (Ocak-Şubat-Mart 1990), 7.

bir kısmının krallar, imparatorluklar ve derebeylikler tarafından yönetildiği bir dönemde, onun insanlara bahşettiği bu özgürlüklerin değeri daha iyi anlaşılacaktır.¹⁹³

Kur'ân'ın insanlara bahşettiği özgürlüklerin başında hiç kuşkusuz inanç ve ibadet özgürlüğü gelmektedir. Çünkü Kur'ân, insanları özgür iradeleriyle baş başa bırakmış, diğer dinlere mensup olan birey ve toplumları Müslüman olmaları için zorlamamıştır. Kur'ân, diğer insanların özgürlüklerini ihlal etmemek şartıyla her kişiye inancını yaşamasını ve düşüncesini özgür bir şekilde beyân etme hakkını vermiştir. Kur'ân, kişileri imana davet eder ama İslâm dinini benimsenip benimsenmemesi konusunda onları özgür iradeleriyle baş başa bırakmıştır. Ayrıca Kur'ân, dinin ve imanın bir vicdan işi olduğunu beyân etmiş; insanların hür iradeleriyle iman ve ibadet etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yalnız kişi iman konusunda hatalı bir tercihte bulunursa, bu yanlış tercihin hesabını vermek şartıyla her insana dinini özgür bir şekilde seçme hakkını vermiştir. Zira Kur'ân'da insanların inanma hakları olduğu gibi, inanmama hakları da vardır ve herkes inanç özgürlüğü konusunda serbest bırakılmıştır.¹⁹⁴ Nitekim Kur'ân, inanç özgürlüğü hakkında asırlar önce insanlığa şu evrensel ilkeye uymayı önermektedir:

لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ ¹⁹⁵ "Dinde zorlama yoktur."

Bu âyet, dinde zorlamanın olmadığını ve insanlara zorla din değiştirtmenin hükümsüz olduğunu göstermektedir. Bir kişiye zorla bilgi verilebilir, fakat zorla inanması sağlanamaz. Baskı ve tehdit sonucunda gösterilen iman gerçek iman olamaz. Zor ile yapılan işte sevap olmadığı gibi gönül rızasıyla yapılmayan ibadetlere de ibadet denilmez. Çünkü iman ancak kalbin onaylaması, içten kanaat getirmesi, serbest irade ile karar verilmesiyle mümkün olabilmektedir.¹⁹⁶

Bu âyete göre, inanç özgürlüğü, her insan için vazgeçilmez bir haktır. İnanmak veya inanmak, insanların hür iradesine bırakılmıştır. Yüce Allah, inanç hürriyeti konusunda insanlara baskı kurmamış ve baskıyı da uygun görmemiştir. Eğer baskı kursaydı, insanlar melek olurdu ve Yüce Allah'a hiçbir zaman isyan edemezlerdi. Ayrıca inanç özgürlüğü, bireylerin ruh aleminde olan psikolojik bir olaydır. Baskı sonucu inandığını beyân eden kişi mümin değil münafık olur. Aynı zamanda zorlama sonucu ibadet eden kişi muhlis değil gösteriş yapan mürâî olur. Zira iman ve ihlas kalp işidir. Yüce Allah'tan başka hiç kimsenin de kalbe hakim olması ve baskı yapması mümkün değildir.

Ayrıca bu âyet, insanların inanç ve düşünce özgürlüğü önündeki bütün engelleri kaldırmış, onların kendi içinde tutarlı, özgün ve özgür iradelerini ortaya koymalarını sağlamaktadır. Bu da insanları samimi, dürüst, tutarlı, olgun ve doğru sözlü kılmaktadır. Zira düşünce, irade ve eylemleri baskı altında tutulan kişilerin söz ve davranışlarında samimi ve objektif olmaları düşünülemez.¹⁹⁷

Aynı zamanda bu âyet, vahyin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber'i bile düşünce ve inanç özgürlüğü konusunda uyarmış, davetin baskı ve tehditle olamayacağını ifade etmiştir. Zira Kur'ân'da Hz. Peygamber'in tebliğ ve davet prensibinin baskı ve tehdit ile değil, hikmet ve güzel öğütle yapılması gerektiği şöyle tavsiye edilmektedir:

¹⁹³ Çiçek, *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*, 75-76.

¹⁹⁴ el-Kehf 18/29; Yûnus 10/99; el-Kâfirûn 109/1-5.

¹⁹⁵ el-Bakara 2/256.

¹⁹⁶ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995), 1/368; Süleyman Ateş, "Kur'ân'da İnsan Hakları", 1. *Kur'ân Sempozyum*, ed. Mehmet Akif Ersin vd. (Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994), 1/349; Hayreddin Karaman vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1/402-403.

¹⁹⁷ Faruk Ermemiş, "Kur'ân-ı Kerîm'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 4.

اذْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِهِمْ بِالتِّي هِيَ أَحْسَنُ
yoluna davet ve onlarla en güzel yöntemle mücadele et.”¹⁹⁸

فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ
onları(inanmaya) zorlayamazsın.”¹⁹⁹

Hz. Peygamber de Yüce Allah’tan aldığı vahiyle insanları hikmet ve güzel öğütle imana davet etmiş, baskı ve tehdide başvurmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber ne Mekke ne de Medine döneminde inanç ve ibadet konusunda hiç kimseye baskı kurmamıştır. Bunun en güzel örneğini Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretinden sonra orada yaşayan Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve diğer dinî grupların haklarını garanti altına alan Medine Sözleşmesi’nde görmekteyiz.²⁰⁰ Bu sözleşme, hem İslâm devletinin ilk anayasası olması hem de yeryüzünde bir devletin vazettiği ilk yazılı anayasa olması açısından da önemlidir.²⁰¹

Medine Sözleşmesi, inanç ve ibadet özgürlüğü açısından örneği görülmemiş çoğulcu bir yaklaşımın eseridir. Zira bu sözleşme, sosyal uzlaşmayı sağlayan, eşitlik ilkesine dayanan ve Medine’de yaşayan her insanın hakkını teminat altına alan bir anayasadır. Bu sözleşmede Müslümanların hakları teminat altına alındığı gibi diğer dinî grupların haklarını da teminat altına almıştır. Ayrıca bu sözleşmeye göre Müslümanlara tabi olan Yahudilere yardım edilecek, haksızlık edilmeyecek ve onların düşmanlarına da yardım edilmeyecektir. Beni ‘Avf Yahudileri, müminlerle birlikte tek bir ümmettirler. Yahudilerin dinleri kendilerine, müminlerin dinleri de kendilerinedir. Herkes kendi dinine göre özgür yaşayabilecektir. Aynı zamanda bu sözleşmeye göre taraflar birbirlerine karşı suç işleyemez ve mazlum olan insana da yardım edilecektir.²⁰²

Hz. Peygamber’in diğer din mensuplarına tanıdığı inanç ve ibadet özgürlüğünü yansıtan bir başka bir örneğini de Necranlı Hristiyanlarla yaptığı antlaşmada görmekteyiz. Hz. Peygamber, Necran’dan gelen Hristiyan grubunu ikindi namazından sonra kendi mescidinde kabul etmiş ve onlarla sohbet etmiştir. Daha sonra heyettekiler mescitte namaz kılmak isteyince Hz. Peygamber onlara izin vermiştir. Onlar da mescidin içinde kendi dinlerine göre namazlarını kılmışlardır. Orada hazır bulunan bazı Müslümanlar engel olmak istemişlerse de Hz. Peygamber: “Onları bırakın, kendi namazlarını kılsınlar.” diyerek Müslümanları uyarılmış²⁰³ ve daha sonra onlarla bir antlaşma imzalamıştır. Can, mal, inanç ve ibadet özgürlüğünü garanti altına alan bu antlaşmanın şu maddesiyle yetineceğiz:

Necran halkının canları, dinleri, toprakları, aşiretleri, kiliseleri ve ellerinde bulunan az veya çok ne varsa her şeyleri, Allah’ın Peygamberi Muhammed’in teminatı ve koruması altındadır. Piskopos, rahip ve kahinlerden hiçbiri görevinden engellenemez.²⁰⁴ Bu madde, Müslümanların farklı dinlere sağladığı inanç özgürlüğünün en önemli kanıtıdır.

Hz. Peygamber’in davet metodunu örnek alan sahâbe de insanları hikmet ve güzel öğütle imana davet etmiş, baskı ve tehdide başvurmamış, inanç ve ibadet özgürlüğü konusunda herkesi vicdanları ile baş başa bırakmışlardır. Fethettikleri devletlerin halklarına tam bir inanç

¹⁹⁸ en-Nahl 16/125.

¹⁹⁹ el-Gâşiyeh 88/21-22.

²⁰⁰ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyeri, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* thk. Tahâ Abdurrauf Sa‘d (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411), 3/30-31.

²⁰¹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayınları, 2003), 189.

²⁰² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3/30-33.

²⁰³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 3/114; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sâhibi's-Şeri'a* thk. Abdülmü'tî el-Kal'acî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 5/382.

²⁰⁴ Beyhakî, *Delâ'ilü'n-Nübüvve*, 5/389.

ve ibadet özgürlüğü tanımışlardır. Nitekim Hz. Ebubekir Üsâme b. Zeyd'i Bizanslara karşı savaşmak üzere Şam taraflarına komutan olarak gönderdiğinde şu veciz konuşmayı yapmıştır:

“Ey insanlar, davanıza ihanet etmeyiniz. Zulüm ve işkence yapmayınız. Savaşta bile insaftan ayrılmayınız. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyiniz. Hurma ve diğer meyve ağaçlarının kökünden kesmeyiniz ve yakmayınız. Koyun, sığır ve develeri yemenin dışında bir amaçla kesmeyiniz. Kiliselere kapanıp kendilerini ibadete vermiş olanları ibadetleriyle baş başa bırakınız.”²⁰⁵

Hz. Ömer de Kudüs'e gittiğinde Kamâme Kilisesine uğramış ve avlusunda oturmuştur. Namaz vakti gelince piskopos halifenin kilisede namaz kılmasını istemiş ama Hz. Ömer kilisede namaz kılmamıştır. Bunun nedeni de kendisinden sonra Müslümanların bu kiliseyi yıkıp, yerine bir cami inşa etme endişesiydi.²⁰⁶

Hz. Osman da hakka uymak, emin olmak, yetim ve diğer dinî grupların haklarını güvence altına almak için vergi memurlarına gönderdiği mektupta şöyle buyurmuştur:

“Muhakkak ki Allah, yaratılanları hakla yaratmış ve ancak hakkı kabul eder. Siz de hakka uyunuz ve hakkı tam veriniz. Emin olmaya dikkat ediniz. Yetimlere ve muahidlere (antlaşmalı olanlara) zulmetmeyiniz. Çünkü Allah, onlara zulmedenlerin düşmanıdır.”²⁰⁷

Bütün bunlar, İslâm'ın inanç ve ibadet özgürlüğü alanında insanlara sınırlama getirmediği, insanların haklar açısından eşit, inanç ve ibadet konusunda özgür bıraktığını göstermektedir. Özellikle insanların kendi dinleri dışındaki diğer dinlere tahammül edemedikleri bir dönemde İslâm'ın diğer dinî gruplara verdiği hak ve özgürlüklerin önemi daha iyi anlaşılacaktır. Ayrıca insanlar bu temel prensipleri düşündüğünde, İslâm'ın inanç ve ibadet özgürlüğüne ne kadar önem verdiğini, kendi inanç sistemini hiç kimseye dayatmadan yerkürede insanların huzur ve barış içinde hür yaşamalarını teminat altına aldığını da anlayacaklardır. Dikkat edilirse İslâm'ın bu derece haklarına önem verdiği insanlar, Müslümanlar değil, diğer dinî gruplardır.

Burada üzerinde durmamız gereken önemli bir konu da İslâm'da cihat ile inanç hürriyetinin nasıl bağdaştığıdır. İslâm'da cihat, inanmayanları zorla dine sokmak için değil, vicdanlar üzerindeki baskıyı kaldırmak, din ve vicdan hürriyetini sağlamak, güçlü olanların zulmünü engellemek ve insanları serbestçe karar verme hürriyetine kavuşturmak için yapılır.²⁰⁸ Eğer inanç özgürlüğünde böyle bir zorlama olsaydı, sevap ile cezanın, cennet ile cehennem ve imtihanın da anlamı kalmazdı. Zira Kur'an'ın temel prensibi doğru ve eğriyi insanların gözleri önüne sermektir. Doğru ve eğriyi seçmek ise insanların özgür vicdanlarına bırakılmıştır.²⁰⁹

2. Hayat Hakkı

İnsanın hayatının onurlu bir şekilde devam ettirebilmesi için dokunulmaz kabul edilen din, akıl, namus, can ve mal güvenliği gibi temel haklar belirlenmiştir. Kur'an'daki emir ve yasaklarının asıl amacı, zarurât-ı diniyye olarak bilinen bu temel değerlerin korunması ve insanın güven, huzur ve mutluluk içerisinde yaşamasının sağlanmasıdır.²¹⁰ Korunması gereken bu temel hakların başında hiç kuşkusuz hayat hakkı gelmektedir. Çünkü bu hakka sahip

²⁰⁵ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Tarîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407), 2/246.

²⁰⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan, *Mukadimetu ibn Haldûn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000), 2/268.

²⁰⁷ Taberî, *Tarîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, 2/591.

²⁰⁸ Muhammed Sallâbî, *el-Huriyyâtu mine'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), 106.

²⁰⁹ el-Bakara 2/256; el-Kehf 18/29; en-Nebe 78/39; et-Tekvîr 81/27-28.

²¹⁰ Sâlih b. Hüseyin el-Âbir, *Hukuku Ğayri'l-Müslimîne fi Bilâdi'l-İslâm* (Riyad: Vekâletu'l-Matbû'âti ve'l-Bahsi'l-İlmiyyî, 2008), 48.

olmayan birinin diğer haklara sahip olması mümkün değildir. Hiçbir fark gözetmeden bütün insanlara yaşama hakkını bahşeden ve bu hakkı dokunulmaz kabul eden Yüce Allah'tır. Zira insanın dünyaya gelmesi de ölümü de Yüce Allah'ın iradesindedir.²¹¹ O'ndan başka hiç kimsenin insanı bu haktan mahrum etmeye hakkı yoktur. Bu nedenle Kur'an'da haksız yere cana kıymak yasaklanmıştır:

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ “Haklı bir sebep olmadıkça Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymayınız.”²¹²

Ayrıca Kur'an'da haksız yere bir cana kıymanın, bütün insanları öldürmüş gibi ağır bir suç, birinin hayatını kurtarmanın da bütün insanlara hayat vermiş gibi değerli bir davranış olduğu kabul edilmektedir:

مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا

“Kim bir cana kıymamış, ya da yeryüzünde bozgunculuk yapmamış bir insanı öldürürse, sanki bütün insanları öldürmüş gibidir. Kim de birini yaşatırsa bütün insanları yaşatmış gibi olur.”²¹³

Aynı zamanda Kur'an'da hukukî bir gerekçeye dayanmaksızın bir insanı öldürmek büyük bir suç sayılmaktadır. Bu suçu işleyen kişiler, Yüce Allah'ın gazabına, lanetine ve azabına uğrayacaklardır. Uhrevi yaşamda da yerleri ebedi olarak cehennem olacaktır.²¹⁴

Şefkat ve rahmet elçisi olan Hz. Peygamber de birçok hadisinde insan yaşamı üzerinde durmuş ve yaşam hakkının dokunulmaz olduğunu beyân etmiştir. Bu hususta veda hutbesinde şöyle buyurmuştur:

“Bu gününüz, bu ayınız ve bu şehriniz nasıl kutsal ise, kanlarınız, mallarınız ve namusunuz da öğlesine kutsaldır.”²¹⁵

Hayatın kutsal olduğuna daima vurgu yapan Hz. Peygamber başka bir hadiste: “Yedi helak edici şeyden uzak kalınız...bunlardan biri Allah'ın, öldürülmesini haram kıldığı cana kıymaktır.”²¹⁶ buyurarak insanın yaşam hakkının dokunulmaz olduğunu belirtmiştir.

Görüldüğü gibi bütün bu âyet ve hadislerdeki uyarılar, inananı, inanmayı, kadını ve erkeği de kapsayacak şekilde genel emirlerdir. Çünkü Müslümanların yaşam hakkı ne kadar dokunulmaz ve kutsal ise diğer dinî grupların yaşam hakkı da o kadar dokunulmaz ve kutsaldır. Zira İslâm'a göre insan, Yüce Allah'ın kulu ve en güzel emaneti olduğu için, Müslüman olsun olmasın, hürmet edilmeye layıktır ve yaşama hakkına sahiptir. İslâm'ın idaresine giren diğer dinî grupların can güvenliği İslâm'ın garantisi altındadır. Nitekim Hz. Peygamber'in şu hadisleri zimmîlerin can güvenliğini koruma altına alma hususunda üzerinde düşünmeye değerdir:

1. “Kim bir zimmîyi öldürürse cennet kokusunu almayacaktır. Oysa cennet kokusu kırk yıllık mesafeden duyulur.”²¹⁷

2. “Kim bir Müslümanın (zimmîlere verdiği) anlaşmasını bozarsa (o zimmîye eziyet verirse) Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Ondan ne farz ne de sünnet kabul olunur.”²¹⁸

²¹¹ Âl-i İmrân 3/27.

²¹² el-İsrâ 17/33.

²¹³ el-Mâide 5/32.

²¹⁴ en-Nisâ 4/93.

²¹⁵ Buhârî, el-Câmi'u's-Sahîh, “Mina”, 131.

²¹⁶ Buhârî, el-Câmi'u's-Sahîh, “Hudud”, 30.

²¹⁷ Buhârî, el-Câmi'u's-Sahîh, “Katl”, 5.

Paha biçilmez değerdeki insan hayatının kıymeti açısından Müslümanlar ile zimmîler arasında herhangi bir farkın olmadığını Hz. Peygamber'in şu hadisinde de öğrenmekteyiz:

Müslümanlardan biri, zimmîlerden birini öldürmüş ve bu olay Hz. Peygamber'e intikal etmiştir. Hz. Peygamber de: *أنا أحق من أوفي بدمته* "Ben zimmetimin gereğini tam olarak yerine getirmeye en layık olanım." diyerek kısas hükmünü uygulamıştır.²¹⁹

İslâm, gayr-i müslimlerin hayat haklarını teminat altına aldığı gibi, onların diğer kişilik haklarını da güvence altına aldığı Hz. Peygamber'in şu hadisinden anlıyoruz:

"Dikkat ediniz! Kim anlaşmalı olan bir zimmîye zulmederse veya onu aşağılarsa ya da gücünün üstünde ona yükümlülük verirse veyahut ondan zorla bir şey alırsa kıyamet gününde ben onun davacısı olurum."²²⁰

Hz. Ali'nin halifeliği zamanında da bir zimmî Müslümanlar tarafından öldürülmüştü. Tam kısasın uygulanacağı sırada öldürülenin kardeşi öldüreni affettiğini beyân etmiştir. Hz. Ali, hak sahibinin korkusundan kısastan vazgeçtiğini göz önüne alarak kısası uygulamak istemiş, ancak maktulün kardeşi: "Katili öldürmekle kardeşim geri gelmez." diyerek diyete razı olunca Hz. Ali de ona şöyle demiştir: "Sen biliyorsun ki zimmetimizde olanın kanı bizim kanımız gibidir. Diyeti de bizim diyetimiz gibidir."²²¹

Bütün bunlardan, İslâm'ın kemiyetler üstü bir değer taşıyan insan hayatına ne kadar değer verdiğini ve insanlar arasında hiçbir ayırım yapmaksızın hepsinin, doğal haklarını eşit bir şekilde savunup güvence altına aldığı anlaşılmaktadır. Bu temel hakları güvence altına almak için de İslâm'ın maddî ve manevî birtakım hukuki yaptırımlar uyguladığını öğrenmekteyiz. Bunu bir varoluş temel ilkesi haline getirirken de "sadece insanı" ölçüt almış, din, dil, ırk, renk, cinsiyet, soy, sop, makam, küçük, büyük ve coğrafya gibi görelî durumları bir kenara bıraktığını müşahede etmekteyiz. Hiçbir insan, bu görelî ve ilintili durumlardan dolayı yaşama hakkı bakımından diğer insanlardan daha fazla bir ayrıcalığa sahip değildir. Her insanın doğuştan tabii olarak sahip olduğu hayat hakkı aynı oranda eşit ve kutsaldır. Zira bu hak, kazanılarak elde edilebilen haklardan değildir. Hiç kimsenin Yüce Allah tarafından bahşedilen bu doğal hakkı ihlal etmeye hakkı yoktur.

3. Adalet ve Eşitlik Hakkı

Adalet ve eşitlik hakkı, her dönemde insanların en çok ihtiyaç duyduğu ve gerçekleşmesini arzu ettiği en önde gelen değerlerin başında gelmektedir. Kur'an'da da bu hak, uyulması gereken temel ilkelerden biri sayılmakta, her insan kanun önünde eşit haklara sahip olmakta ve hiçbir kişiye veya gruba ayrıcalık verilmemektedir. Nitekim Kur'an, eşref-i mahlukat olan insana verdiği değerlerin bir gereği olarak, küçük-büyük, kadın-erkek, köle-efendi, inanmış-inanmamış, zengin-fakir hiçbir ayırım yapmaksızın her insana adil davranmayı emretmektedir.²²² Bu bağlamda Kur'an, ölçü ve tartıdan²²³, mahkemelere varıncaya kadar her alanda insanları adil olmaya, her konuda hakkı gözetmeye çağırmakta, her hak sahibine

²¹⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim* thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhya-i't-Türâsî'l-'Arabî, ts), "Bâbu'l-'Atiki Biğayri İzni Ehlihi", 4.

²¹⁹ Ebû'l-Hasan Ali b. 'Amr ed-Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî* thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, 1966), 3/135.

²²⁰ Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1994), "Haraç", 33.

²²¹ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *Sünenü'l-Beyhakî'l-Kübrâ* thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. (Mekke: Mektebetü Dâru'l-Bâz, 1994), 8/34.

²²² en-Nisâ 4/58.

²²³ el-A'râf 7/85; Mutaffifîn 83/1-3.

hakkını vermeyi emretmekte, başkalarına haksızlık etmekten ve zulüm yapmaktan da sakındırmaktadır.²²⁴

Her türlü zulüm ve haksızlığın karşısında kalkan olan ve hiçbir insana haksızlık yapılmasına izin vermeyen Kur'ân, adalet ve eşitlik prensibi bağlamında herkesi adaletli olmaya ve adil şahitlik yapmaya şu şekilde uyarılmaktadır:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ
وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ

*“Ey iman edenler! Allah için adaleti ayakta tutun ve adaletle şahitlik edenlerden olun. Bir topluluğa karşı duyduğunuz kin, sizi asla adaletten ayırmasın. Adil olun, takvaya uygun olan budur.”*²²⁵

Adalet ve eşitlik prensibi bağlamında dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da hakim ve şahitlerin hakkı korumaları, haklının tarafında yer almaları, haksızlıktan ve adaletten ayrılmamalarıdır. Bu bağlamda Yüce Allah, insanın kendi aleyhine, ana-babasının ve akrabasının aleyhinde bile olsa, leh veya aleyhinde şahitlik yaptığı kimse zenginde olsa, fakir de olsa asla adaletten ayrılmamayı emretmektedir.²²⁶ Bazı insanlar, geçici dünya menfaatlerini elde etmek için güçlü ve makam sahiplerinin lehine şahitlik yaparak hakkı gizlemektedir. Bazı insanlar da fakirleri korumak için onların lehine şahitlik yapmaktadır. Halbuki bu iki şahitlik de doğru değildir. Şahitlikte asla sevgi, şefkat, merhamet ve korku duyguları insanı adaletten saptırmamalı, hak ve adalet neyi gerektiriyorsa insan onu yapmalıdır. Nefsin arzuları, kişiyi adaletten alıkoymamalıdır.²²⁷

Adalet ve eşitlik prensibinde dikkat edilmesi gereken başka bir husus mahkemede din, renk ve ırk ayırımına; akrabalık ve dostluk ilişkisine bakılmaksızın herkesin kanun önünde eşit haklara sahip olmasıdır. Herkes eşit bir şekilde yargı önünde eşit muameleye tabi tutulmalıdır. Kur'ân'ın amir hükümleri gereğince hiç kimseye farklı bir muamele yapılamayacağı gibi hiç kimseye de ek imtiyaz verilmemektedir. Yargı önünde bu eşitliğin uygulanması hususunda inanmış ile inanmamış arasında hiçbir fark yoktur. Nitekim Kur'ân'da Yüce Allah, diğer dini grupları, Hz. Peygamber'i hakim olarak seçip seçmemekte serbest bıraktıkları gibi, Hz. Peygamber'i de davalarına bakıp bakmamakta serbest bırakmıştır. Fakat Yüce Allah kendisine, onlar arasında hükmetmek isterse adaletle hükmetmesini emretmektedir: وَإِنْ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم

بِالْقِسْطِ *“Eğer aralarında hüküm verirsen adaletle hüküm ver.”*²²⁸ Bundan dolayı hırsızlık yapan, cana kıyan, zina eden, iftira eden vb. suçları işleyen Müslüman'a uygulanan ceza ile gayr-ı müslime uygulanan ceza aynı olmuştur.

Kur'ân'ın insanlara sağladığı bu engin eşitlik anlayışından ötürü hiçbir insan ırkından, renginden, dilinden, ekonomik durumundan, sosyal statüsünden, dinî, ilmî ve siyâsî düşüncesinden ötürü kınanamaz, dışlanamaz ve horlanamaz. Kur'ân'ın öngördüğü bu evrensel eşitlik ve adaletin pratikteki çarpıcı uygulamaları İslâm'ın iktidarda olduğu dönemlerde hayret verici bir şekilde görülmüştür.

Kur'ân'ın eşitlik ve adalet anlayışını yansıtan çarpıcı örneklerden biri de hırsızlıkla suçlanan Zeyd b. Semîn adındaki bir Yahudi'nin masum olduğunu bildiren Nisâ 105-113 âyetleridir. Müfessirlerin çoğunun tercih ettiği rivayetleri şöyle özetlemek mümkündür: Ensar'dan Tu'me

²²⁴ en-Nahl 16/90; el-Mümtehine 60/8.

²²⁵ el-Mâide 5/8.

²²⁶ en-Nisâ 4/135.

²²⁷ Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 2/694.

²²⁸ el-Mâide 5/42.

b. Ubeyrik adındaki bir Müslüman, komşusu Katâde b. Nu'mân'ın dağarcığındaki zırhını çalmıştı. Delik olan dağarcıkta aynı zamanda un da vardı. Ebû Tu'me, delik olan dağarcığı evine kadar götürmüştür. Hırsızlık olayı duyulunca, zırhı Yahudi olan Zeyd b. Semîn'in evine götürmüştü. Zırhın sahipleri onun izini Ebû Tu'me'nin kapısına kadar getirmişti. Ama Ebû Tu'me yemin edince, ondan vazgeçmişlerdi. Dökülen unun izini takip etmeye devam eden zırh sahipleri, zırhı Yahudinin evinde bulmuşlardı. Yahudi, zırhı kendisine Ebû Tu'me'in verdiği, hırsızlıkla ilgisinin olmadığını söylemiş ve Yahudilerden bir grubu da şahit olarak göstermişti. Olayın bu aşamasından sonra Ebû Tu'me'in kabilesinden de birçok kişi işbirliği yapıp suçlu masum olan Yahudi'nin üzerine yıkmaya çalışarak Hz. Peygamber'e müracaat etmişlerdir. Hz. Peygamber de doğru gibi görünen Ebû Tu'me'in yeminine ve akrabalarının şahitliklerinden tabii olarak etkilenmişti. Neredeyse Ebû Tu'me'nin lehine, Yahudi'nin de aleyhine hüküm verecekti ki Yüce Allah, bu meseleyi açığa kavuşturan Nisâ 105-113 ayetlerini indirdi ve Yahudinin masum olduğunu ortaya çıkardı.²²⁹ Görüldüğü üzere, bu âyetler, Hz. Peygamber'in şahsında bütün insanlara haksızlık yapanları değil, haksızlığa uğrayanların dinine, ırkına, makam ve mevkilerine bakmaksızın haklarını savunmalarını emretmektedir.

İslâm'a göre mahkemede fertler arasında soy, mevki ve makam gibi hususlarda üstünlüğün olmadığını, kanun önünde herkesin eşit olduğunu ortaya koyan çarpıcı örneklerden biri de itibarlı bir bayanın hırsızlıktan dolayı cezalandırılmasıdır. Mekke fethi esnasında hırsızlık yapan Kureyş'in Benî Mahzûm kabilesine mensup Fâtma Binti Esved adındaki itibarlı bir bayanın ceza tatbiki Kureyşlileri çok rahatsız etmişti. Bu cezanın affedilmesi için Üsâme b. Zeyd'i aracı olarak Hz. Peygamber'e gönderdiler. Hz. Peygamber de Üsâme'ye:

أَتَشْفَعُ فِي حَدِّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ تَعَالَى "Allah'ın koyduğu cezalardan birinin uygulanmaması için aracılık mı yapıyorsun?" diye sordu, sonra şöyle buyurdu: "Sizden önceki toplumların helâk olmalarının temel sebebi, aralarında itibarlı biri hırsızlık yapınca ona dokunmamaları, zayıf biri hırsızlık yapınca hemen onu cezalandırmaları olmuştur. Allah'a yemin ederim ki Muhammed'in kızı Fâtma bile bu hırsızlığı yapsaydı, mutlaka onun da elini keserdim."²³⁰

İslâm'ın eşitlik ve adalet anlayışını ortaya koyan çarpıcı örneklerden bir diğeri de haksız bir şekilde bir Hristiyan'ın kamçılanmasıdır. Mısır Valisi Amr b. As'ın oğlu Muhammed b. Amr, bir at yarışmasını kaybetmiş ve Hristiyan olan rakibini الأكرمين "Ben şerefli oğluyum" diyerek onu kamçlamıştı. Çaresiz ve kimsesiz olan genç hakkını aramak için Mısır'dan Medine'ye kadar gelmiş ve derdini Hz. Ömer'e anlatmıştı. Hz. Ömer de vali ve oğlunu Medine'ye çağırmıştı. Gencin de Medine'de kalmasını emretmişti. Amr b. As ve oğlu Medine'ye gelince onları mahkeme etmiş ve Hristiyan olan gence:

اضرِب ابن الأكرمين "Sen de şerefli oğluna vur" diyerek valinin oğlunu cezalandırmıştır. Daha sonra, kırbaçı valinin başına da vurmasını emretmiş fakat genç onun masum olduğunu söyleyince Hz. Ömer şöyle cevap vermiştir: "Oğlu sana babasının valiliğini kullanarak kırbaç indirmemiş miydi?" Genç ise: "Ya Emirel-Mü'minin ben hakkımı beni dövenden aldım." diye

²²⁹ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 4/265-270; Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân 'an Tefsiri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/353-354; Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. Gâlib b. 'Atyye el-Muhâribî el-Girnâti el-Endelüsî, *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfi Muhammed. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 2/109; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîsâbüri, *Esbâbü'n-Nüzûl*, (Demmâm: Dâru'l-İslâh, 1992), 181; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhît*, thk. Zekeriyâ Abdülmevcud, Ahmed en-Necûlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 3/357-358.

²³⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "Meğâzî", 131.

cevap vermiştir. Daha sonra Hz. Ömer vali ve oğluna şöyle demiştir: متى استعبدتم الناس وقد ولدتهم احراراً “Annelerinden hür olarak doğan insanları ne zamandan beri köle edindiniz.”²³¹ Görüldüğü gibi, İslâm’a göre kanun önünde herkes eşittir. Haksızlık eden kişinin soyu, sopu ve makamı ne olursa olsun, işlediği suçun cezasını aynen görmektedir. Ayrıca haksızlığa uğrayan kişinin de rengine, ırkına ve dinine bakılmaksızın hakkını tam aldığı görülmektedir.

İslâm’ın eşitlik ve adalet anlayışını yansıtan bir başka çarpıcı örnek de makam ve mevkileri ne olursa olsun, kanun ve hakim karşısında herkesin eşit olduğunu Hz. Ali ile bir Yahudi arasında geçen zırh meselesidir. Hz. Ali, Sıffîn Savaşı’na giderken yolda zırhını kaybetmişti. Savaş dönüşü zırhını bir Yahudi’nin elinde bulunca, ona şöyle dedi: “Bu benim zırhımdır. Ben onu ne sattım, ne de hibe ettim.” Yahudi ise: “Bu zırh benimdir ve benim elimdedir.” şeklinde cevap verince Hz. Ali, hakime gidelim demiş ve birlikte Kâdı Şureyh’a gidip dertlerini anlatmışlardır. Kâdı Şureyh, Hz. Ali’ye bu iddianı ispat edecek bir kanıtın var mı? diye sormuştur. Hz. Ali: “Oğlum Hasan ve Kanber, zırhın bana ait olduğuna iki şahittir.” diye cevap verince Kâdı Şureyh şöyle demiştir: “Oğlunun babasına şahitliği caiz değildir.” Hz. Ali ise: “Cennetle müjdelenen birinin şahitliği nasıl kabul olmaz? Halbuki ben Hz. Peygamber’in “Hasan ve Hüseyin cennetteki gençlerin efendileridir.” dediğini işittim.” dedi. Neticede delil yetersizliğinden dolayı davayı kazan Yahudi bu büyük adalet karşısında: “Emiru’l-Mü’min, beni hakime götürdü, atadığı hakim da kendi aleyhine hükmetti. Ben şahadet ederim ki bu din haklıdır, Allah’tan başka ilâh yoktur ve Muhammed de onun elçisidir. Bu senin zırhındır. Devenden düşmüştü ben almıştım.” dedi ve Hz. Ali ile birlikte savaşa katılıp şehit olmuştur.²³² Görüldüğü gibi, Hz. Ali isteseydi, makamını kullanarak zırhını Yahudi’den rahat bir şekilde kendisi alabilirdi. Fakat kendisi haklı ve halife olduğu halde bir Yahudi ile muhakeme edilmekten çekinmemiş ve hakim karşısında herkesin eşit olduğunu bizzat kendi halifeliği döneminde ortaya koymuştur.

İslâm’ın adalet ve eşitlik anlayışını şu çarpıcı örnekte de görmekteyiz: Mezopotamya ve Çin’in de fatihi olan Kuteybe bin Müslim, Semerkant halkına İslâm’ı seçmek, anlaşma yapmak ya da savaş yapmak gibi seçenekleri sunmadan fethetmişti. Ömer b. Abdülaziz’in adaletini duyan Semerkant halkından bir grup, Kuteybe’yi şehrin fetihinden yirmi yıl sonra, savaş kurallarına riayet etmeden şehre girdiğini halifeye ifâde ederek şikayet etmiştir. Bunun üzerine Ömer b. Abdülaziz meseleyi araştırır. Doğru olduğunu öğrenince valiye mektup göndererek bu davanın hakim tarafından sonuçlanmasını istemişti. Neticede hakim Semerkant halkının lehinde hüküm vermiş ve Müslümanların şehrin dışına çıkmalarını emretmiştir. İslâm’ın adaletini gören şehir halkı, Müslümanların şehirde kalmalarını kabul etmiş ve onların çoğu da bu adil karar sonucunda Müslüman olmuştur.²³³ Böylece yönetimi altındakilere karşı din, dil, ırk, makam mevki gibi statülere bakmadan bütün insanlara karşı merhametle muamele eden ve asla adaletten ayrılmayan Ömer b. Abdülaziz’in bu kararıyla halklar arasındaki kırılganlıklar yok oldu. Toplumda huzur, güven hakim oldu ve barış yoluyla kesin zafer elde edilmiş oldu.

4. Diğer Bazı Haklar

²³¹ Yûsuf b. Hasen b. ‘Abdülhâdî b. Müberriid, *Mahdu’s-Savâb fi Fedâili Emiri’l-Mü’minin ‘Ömer bin Hattâb*, thk. ‘Abdul’azîz b. Muhammed b. ‘Abdulmuhsin (Medine: ‘İmâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmiyyî, 2005), 2/473; Muhammed Gazâlî, *Hukûku’l-İnsânî Beyne Te’âlîmi’l-İslâmî ve ‘Îlâni’l-Ümami’l-Müttehide* (Mısır: Dâru’n-Nahda, 2005), 21-22; ‘Âbir, *Hukuku Ğayri’l-Müslimîne fi Bilâdi’l-İslâm*, 19-21.

²³² Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadeka el-Vekî‘ ed-Dabbî, *Ahbârü’l-Kudât* thk. ‘Abdül’azîz Mustafâ el-Merâğî (Mısır: el-Mektebetu’t-Ticâriyeti’l-Kübrâ, 1947), 2/200.

²³³ Ali Tantâvî, *Kısâsun Mine’t-Târîh* (Cidde: Dâru’l-Menâr, 2008), 100-107; ‘Âbir, *Hukuku Ğayri’l-Müslimîne fi Bilâdi’l-İslâm*, 44.

Kur'ân, inanmayanların sadece inanç, ibadet, hayat, adalet ve eşitlik haklarının güvenliğini korumakla yetinmemektedir. Aksine yaşamın her alanını kapsayan temel kurallar bütünüdür sunmaktadır. Örneğin, Kur'ân, her işin başına ehlini, getirmeyi ve emaneti ehline vermeyi şu şekilde emretmektedir:

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا “Allah, size emanetleri ehline vermenizi emreder.”²³⁴

Bu ayetteki emanetin ehline verilmesi yönündeki emrin muhatapları genelde bütün insanlar ve özelde müminlerdir. Bazı müfessirler ise bu âyetin, insanlar arasında hüküm veren yöneticiler hakkında olduğunu söylemişlerdir.²³⁵ Müfessirlerin, bu âyetin yöneticilere yönelik olduğunu söylemeleri, bu âyetin nüzûl sebebine dayanmaktadır. Zira bu âyetin nüzûl sebebi tefsirlerde şöyle geçmektedir: Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiği gün, Kâbe'nin anahtarcısı olan Osman b. Talha, Kâbe'nin kapısını kilitleyerek Kâbe'nin üstüne çıkmıştır. Hz. Peygamber Kâbe'nin anahtarını ondan istemiş ama o vermek istememiş ve şöyle demiştir: “Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğunu bilseydim, anahtarı ondan menetmezdim.” Bu sözleri üzerine Hz. Ali, Osman'ın kolunu bükerek anahtarı ondan almış ve Kâbe'nin kapısını açmıştır. Hz. Peygamber de Kâbe'nin içinde iki rekat namazı kıldıktan sonra dışarı çıkmıştır. Hz. Abbas, daha önce yapmakta olduğu hacılara zemzem suyunu dağıtma görevi olan Sikâye ile Kâbe'nin anahtarını taşıma görevi olan Sedâne'nin de kendisinde toplanmasını isteyince bu âyet nazil olmuştur. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye, anahtarı Osman'a geri vermesini ve kendisinden özür dilemesini emretmiştir. Hz. Peygamber'in emrini yerine getiren Hz. Ali'ye Osman: “Bana eziyet ederek anahtarı benden aldın, sonra özür dileyerek bana geri veriyorsun, niye böyle yapıyorsun?” diye sorunca Hz. Ali: “Allah senin hakkında âyet nazil etti.” dedi ve bu âyeti okuyunca Osman: “Muhammed'in Allah'ın peygamberi olduğuna şahadet ederim.” deyip Müslüman olmuştur. Bu âyetin nüzûlü ile birlikte, Kâbe'nin anahtarı daimi olarak Osman'ın çocuklarında kalmış ve bugün halen onların elindedir.²³⁶

Bu âyet, emaneti ehline vermeyi ve her işin başına ehlini getirmeyi emretmektedir. Âyetin emri ise genel olup inanmış ve inanmamış her insanı kapsamaktadır.²³⁷ Nitekim Hz. Peygamber de Kâbe'nin anahtarını amcasına değil, babadan ve atadan bu işin sahibi, uzmanı ve henüz Müslüman olmamış Osman'a vermiştir. Yöneticilerin de her işin başına o konuda uzman ve işin erbabı olan en uygun kişiyi bulup getirmeleri, dostluk, akrabalık, soyluluk, din, dil ve ırk ayrımı yapmamaları gerekmektedir. Zira insanların huzur ve mutluluğu kazanmalarının en önemli yolu emaneti ehline vermekten geçmektedir. Emanet ehline verildiğinde toplumda huzur ve saadet hakim olacaktır. Emanet ehline verilmediğinde ise toplumda huzursuzluklar, kavgalar ve savaşlar kaçınılmaz olacaktır.

²³⁴ en-Nisâ 4/58.

²³⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, 1/147; Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'ân* thk. Ahmed el-Berdunî, İbrâhim el-Atfîş, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 5/256; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihabiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arâbî, 1997), 1/453; Muhammed Cemâlüddîn el-Kâsimî, *Mehâsinu't-Te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/179.

²³⁶ Vâhidî en-Nisâbü'rî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, 157-158; Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd el-Begâvî, *Meâlimü't-Tenzil* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 1/352-353; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Akâvîli fi Vucûhi't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdüsselam Şahin (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), 1/513; Nâsirüddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2018), 1/220; Muhammed b. Muhammed Ebu's-Su'ûd, *İrşâdu'l-'Aklî's-Selîm ila Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beirut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arâbî, ts.), 2/221-222; Muhammed Tâhir b. 'Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* (Beirut: Müessesu't-Târîh, ts), 4/159-169.

²³⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Bâslûm, (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 3/222.

Ayrıca İslam, inanmayanların mülkiyetlerini,²³⁸ namuslarını,²³⁹ iltica haklarını,²⁴⁰ alış-verişlerini,²⁴¹ mesken dokunulmazlıklarını,²⁴² hukukî özerkliğe sahip olduklarını²⁴³ ve onlardan alınan cizye miktarının bütçelerine uygun olmasını²⁴⁴ de güvence altına almaktadır.

Aynı zamanda İslam, inanmayanların kutsallarına hakaret etmemek,²⁴⁵ onurlarını incitmemek,²⁴⁶ cenazelerine karşı saygılı olmak,²⁴⁷ onlardan Müslüman olmamış olan ana-babaya iyilik etmek,²⁴⁸ akrabaya yardım etmek,²⁴⁹ komşuluk haklarına riayet etmek,²⁵⁰ yetimlerine karşı duyarlı olmak,²⁵¹ kendileriyle yapılan antlaşmalara riayet etmek,²⁵² onlara eziyet, işkence etmemek²⁵³ onları zekattan,²⁵⁴ infaktan yararlanabilmek,²⁵⁵ ehl-i Kitap tarafından kesilen hayvanların etlerinin yenilebilmek ve ehl-i Kitap olan kadınlarla evlenebilmek²⁵⁶ gibi birçok hakkı da koruma altına almaktadır.

Sonuç

İnsan fıtrâtı gereği sosyal bir varlıktır. Beraber yaşarken de mutlu, huzurlu ve güvenli bir hayat yaşamak ister. Mutlu bir hayatı yaşamak için de sosyal adalet ve eşitliğin oluşması gerekir. Zira haksızlığa uğrayan birey ve toplumların sağlıklı ve huzurlu bir hayat sürdürmeleri mümkün olmadığı için insanlar, doğal haklarını koruyacak ve güveni artıracak temel ilke ve müeyyidelere ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle dinî ve beşerî bütün sistemlerde bu konuya önem verilmektedir. İlâhî kitapların tamamında ve bütün peygamberlerin davetlerinde tüm bireylerin doğal hakkını garanti altına alınması, temel gaye olarak kabul edilmektedir.

Kur'ân'da da fert, aile ve toplumun yapısını güçlendiren ve evrensel barışı tesis eden temel ilkeler bulunmaktadır. Bu ilkelerin bir kısmı, inancın ve ibadetin özgürlüğünü; adaletin ve eşitliğin gerçekleşmesini teminat altına almaktadır. Bir kısmı da toplumsal barışı, sosyal beraberliği gerçekleştirmekte ve toplumu çatışmalı bir yapıdan kurtarmaktadır. Kur'ân'ın insanlara bahsettiği bu temel ilkeler, diğer dinî ve beşerî sistemlerin verdiği ilkelerden farklılık arz etmektedir. Zira Kur'ân'ın temel ilkeleri, toplumsal yapıyı güçlendiren, güveni artıran, sosyal dokuyu sağlamlaştıran, eşitliği sağlayan, birey ve toplumun fıtrâtıyla uyumlu olan değerlerdir. Ayrıca bu ilkeler, insan sağlığını tehdit etmeyen, sosyal güvenliği zedelemeyen, toplumun ahlâkını bozmayan, insanları aşırılığa ve taşkınlığa sevk etmeyen değerlerdir.

Kur'ân, renk, ırk ve cins ayrımı yapmadan inanan-inanmayan her insana eşit haklar vermektedir. Ayrıca Kur'ân, inanmayanların inanç, ibadet, adalet, eşitlik ve yaşama hakkı gibi

²³⁸ Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Kayyim el-Cevzî, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme* thk. Ebî Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Ebî Ahmed Şâkir b. Tevfik el-'Arûrî (Demmâm: Remâdi'n-Neşr, 1997), 323-329.

²³⁹ el-En'âm 6/151.

²⁴⁰ et-Tevbe 9/6.

²⁴¹ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 551.

²⁴² Nûr 24/27-28.

²⁴³ el-Mâide 5/47.

²⁴⁴ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 123-159.

²⁴⁵ el-En'âm 6/108.

²⁴⁶ el-İsrâ 17/70.

²⁴⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "Cenâiz", 48.

²⁴⁸ el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/23; Lokmân 31/14-15; el-Ahkâf 46/15.

²⁴⁹ en-Nisâ 4/36; en-Nahl 16/90.

²⁵⁰ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 427-436.

²⁵¹ en-Nisâ 4/2; el-İsrâ 17/34.

²⁵² et-Tevbe 9/4.

²⁵³ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1994), "Haraç", 33.

²⁵⁴ et-Tevbe 9/60.

²⁵⁵ İbn Kayyim, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, 792.

²⁵⁶ el-Mâide 5/5.

birçok temel haklarını koruma altına almaktadır. Bu yüzden Kur'ân, sadece inananlara değil, herkese iyi davranmayı ve herkesin hakkına riayet etmeyi temel ilke olarak kabul etmektedir. Kur'ân'ın inanmayanlara bahsettiği bu haklar sadece teoride kalmamış İslâm'ın hakim olduğu dönemlerde büyük bir titizlikle uygulanmış ve pratikteki çarpıcı birçok örnekleri hayret verici bir şekilde görülmüştür. Nitekim Hz. Peygamber ve onu örnek alan Müslümanlar, sadece kendi dindaşlarının haklarını değil, inanmayanların da haklarını teminat altına almışlardır. Bunun içindir ki Müslüman hukukçular, farklı din mensuplarını kastederek İslâm'ın şu temel prensibini ortaya koymuşlardır: "Müslümanların lehine olan her şey onların da lehine, Müslümanların aleyhine olan her şey onların da aleyhinedir."

Kur'ân'ın inanmayanlara sunduğu bu temel hakların değeri, özellikle insanların kendi dinleri dışındaki diğer dinlere tahammül etmedikleri, toplumun büyük bir kısmının zalim yöneticiler tarafından yönetildiği; soy, sop, makam, mevki ve güçlülerin her zaman haklı; fakir, zayıf, güçsüz, kimsesiz ve azınlıkta olanların ise her zaman haksız ve sahipsiz olduğu; baskı ve şiddetin dünyada hakim olduğu; inanç ve ibadet özgürlüğünün sadece belli bir gruba tahsis edildiği bir zamanda daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynaklar

Abdübâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Alfâzi'l-Kur'âni'l-Kerim*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arabî, ts.

'Âbir, Sâlih b. Hüseyin. *Hukuku Ğayri'l-Müslimîne fi Bilâdi'l-İslâm*. Riyad: Vekâletu'l-Matbû'âti ve'l-Bahsi'l-'İlmiyyî, 4. Basım, 2008.

Ateş, Süleyman. "Kur'ân'da İnsan Hakları". 1. *Kur'ân Sempozyum*. ed. Mehmet Akif Ersin vd. 1/349-356. Ankara: Bilgi Vakfı Yayınları, 1994.

Ateş, Süleyman. *Kur'ân-ı Kerim Tefsiri*. 6 cilt. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1995.

Begâvî, Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesûd. *Meâlimü't-Tenzil*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2016.

Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 7. Basım, 2018.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Delâ'ilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sâhibi's-Şeri'a*. thk. Abdülmü'tî el-Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1988.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Sünenü'l-Beyhakî'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir 'Atâ. 10 cilt. Mekke: Mektebetü Dâru'l-Bâz, 1994.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. 6 cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.

Candan, Abdulcelil. *Kur'ân-ı Kerim'de Hak ve Batıl Mücadelesi*. Diyarbakır: Seyda Yayınları, ts.

Curcânî, Ebî Hasen Alî b. Muhammed b. Alî. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2013.

Çiçek, Mehmet Halil. *Farklı Kültürlerin Birlikte Yaşama Formülü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2. Basım, 2008.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. 'Amr. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Seyyid Abdullah Hâşim Yemânî el-Medenî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1966.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü ebî Dâvûd*. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1994.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tefsiru'l-Bahri'l-Muhît*. thk. Zekeriyâ Abdülmevcud-Ahmed en-Necûlî. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2010.

Ebû Yûsuf, Ya'kub b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbu'l-Harâc*. Kahire: el-Metba' tu's-Selefiyye, 3. Basım, 1382.

Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed. *İrşâdu'l-'Akli's-Selîm ila Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-'Arâbî, ts.

Ermemiş, Faruk. "Kur'ân-ı Kerîm'in Düşünce ve İnanç Özgürlüğüne Yönelik Emirleri ve Hz. Muhammed'in Uygulamaları" *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (Nisan 2018), 20-35.

Ferâhîdî, Ebû Abdîrahmân Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmîrâî. 8 cilt. Lübnan: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.

Gazâlî, Muhammed. *Hukûku'l-İnsânî Beyne Te'âlîmî'l-İslâmî ve İ'lânî'l-Ümeme'l-Müttehîde*. Mısır: Dâru'n-Nahda, 2005.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. 2 cilt. Ankara: İmaj Yayınları, 2003.

Hatip, Abdülaziz. "Kur'ân ve Sünnete Azınlık Hakları". *Kur'ân ve Sünnete Göre Temel İnsan Hakları*. ed. Muhsin Demirci. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.

İbn 'Aşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 30 cilt. Beyrut: Mûessetu't-Târîh ts.

İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib b. 'Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâî el-Endelüsî. *el-Muharreru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfi Muhammed. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan. *Mukadimetu ibn Haldûn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyüb el-Himyerî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*. thk. Tahâ Abdurrauf Sa'd. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1411.

İbn Kayyim, Şemsüddîn Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevzî. *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*. thk. Ebî Berâ' Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî-Ebî Ahmed Şâkir b. Tevfik el-'Arûrî. Demmâm: Remâdî'n-Neşr, 1997.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihabiddîn Ömer b. Kesîr el-Kaysî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhya-i't-Türasi'l-'Arâbî, 1997.

İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 15 cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.

İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs, Takyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harânî. *Muhezzebü İktidâi's-Sırâtı'l-Müstakîm Muhâlefü Ashâbi'l-Cahîm*. tertip eden Abdurrahmân Abdulcebbar. Ürdün: Dâru'l-Beşîr, 1996.

İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*. çev. Yusuf Türker. İstanbul: Pınar Yayınları, 2012.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri*. 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.

Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn. *Mehâsinu't-Te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.

Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdunî-İbrâhîm el-Atfîş. 20 cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Müberraîd, Yûsuf b. Hasen b. ‘Abdulhâdî. *Mahdu’s-Savâb fi Fedâili Emîri’l-Mü’minîn ‘Ömer bin Hattâb*. thk. ‘Abdul‘azîz b. Muhammed b. ‘Abdulmuhsin. 3 cilt. Medine: ‘Îmâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmiyyî, 2005.

Müslim, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahihu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî. . 5 cilt. Beyrut: Dâru İhya-i’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts.

Sa‘lebî, Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve’l-Beyân ‘an Tefsiri’l-Kur’ân*. 6 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2004.

Sallâbî, Muhammed. *el-Huriyyâtu mine’l-Kur’âni’l-Kerîm*. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*. 13 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 6. Basım, 2014.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu’l-Ümeme ve’l-Mülûk*. 5 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1407.

Tantâvî, Ali. *Kisâsun Mine’t-Târîh*. Cidde: Dâru’l-Menâr, 10. Basım, 2008.

Topaloğlu, Nuri. “İnsan Hakları ve İslâm”. *Diyanet İlmî Dergi* 26/1 (Ocak-Şubat-Mart 1990), 3-12.

Vâhidî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî. *Esbâbü’n-Nüzûl*. Demmâm: Dâru’l-İslâh, 2. Basım, 1992.

Vekî’, Ebû Bekr Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadeka ed-Dabbî. *Ahbârü’l-Kudât*. thk. ‘Abdül‘azîz Mustafâ el-Merâğî. 3 cilt. Mısır: el-Mektebetü’t-Ticâriyeti’l-Kübrâ, 1947.

Vural, Faruk. “Kur’ân-ı Kerîm Perspektifinden Düşünce ve Özgürlüğü”. *Ekev Akademi Dergisi* 19/63 (Yaz 2015), 69-92.

Zemahşerî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. ‘Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmidî’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Akâvîli fi Vucûhi’t-Te’vîl*. thk. Muhammed Abdüsselam Şahin. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2015.